

JAN WILLEM STUTJE

**FOLTER
FABRIEK
BUCHEN
WALD**

OVERLEVEN EN COLLABOREREN IN
EEN DUIJS CONCENTRATIEKAMP

2024 Prometheus Amsterdam

© 2024 Jan Willem Stutje
Omslagontwerp Jan van Zomeren
Foto auteur Jeannette Huisman
Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5632 9

Wat liggen ze alweer ver achter ons, niet waar, al die figuren uit de nationaal-socialistische tijd!

Niet zo ver, niet zo ver. Ge kunt ze met de vinger aanwijzen, in besturen, verenigingen, regeringslichamen, op kantoren en fabrieken, onder ambtenaren, militairen, sociale werkers en organisatoren, wie in een concentratiekamp Capo zouden zijn geworden en wie niet.

Abel J. Herzberg, *Amor fati*, 1946

Inhoud

Woord vooraf	9
Inleiding	19

Deel I

‘Waar het recht ten onder gaat, wint de meest aangepaste...’

Kampliteratuur	35
‘Tot zij in hun wil gebroken zijn...’	52
Daders en mededaders	57

Deel II

Ernst Federn: ‘Ich bin ein außergewöhnlicher Fall’

Revolutionair in Wenen	67
Dachau	71
Buchenwald	79
Rood tegen Groen	86
Illegale KPD-leiding	89
Opnieuw: Rood tegen Groen	97
Metselaar	112
De chaos van het einde	130
Weg! Maar waarnaartoe...?	142

Deel III

‘Warum ist es nötig, über Buchenwald falsch zu berichten?’

Brussel	149
Van Marx naar Freud	159
Terug naar de kampliteratuur	168

Deel IV

‘Handlangers van de ss op bevel van de KPD’

Het ware gezicht van Han Pieck, dr. Waldemar Hoven en Ernst Busse	187
--	------------

Epiloog	201
----------------	------------

Noten	213
Archieven en literatuur	267
Persoonsnamenregister	289

Woord vooraf

Dit boek gaat over Buchenwald, niet over het kamp in al zijn facetten, slechts over een deel ervan. In het bijzonder over wat Primo Levi, de Italiaanse schrijver die een gevangene van de nazi's was, in *De verdrinkenen en de geredden* aanduidde als *la zona grigia* (de grijze zone): het speelveld van de kapo, de met privileges beloonde gevangene. De kapo vervulde een sinistere rol in het machtssysteem, dat voor orde en rust in het kamp zorgde. Hij was de belichaming van het systeem, de figuur die de meesters en de slaven scheidde en verbond en die tegenover de niet-geprivilegieerden ernaar streefde zijn voorrechten te bestendigen en te versterken.

Het in de zomer van 1937 nabij Weimar opgetrokken Buchenwald behoorde naast Dachau (München) en Sachsenhausen (Berlijn) tot de eerste grote strafkampen die onder bevel stonden van Heinrich Himmler, de Reichsführer van de ss. Het hoofddoel was de intimidatie van de Duitse bevolking: de uitschakeling van iedere werkelijke of vermeende tegenstander van het nationaalsocialistische regime en de volksgemeenschap waarvan ieder lid van hetzelfde Arische ras behoorde te zijn en met dezelfde politieke idealen vervuld. Beginnend met 194 mannen steeg het aantal gevangenen van Buchenwald in augustus 1937 tot meer dan 1000 en tegen het einde van dat jaar tot 2500. Verschoppelingen die opgejaagd door de ss en

de in haar dienst staande beroepsmisdadigers aan de bouw van de *Lagerkommandantur*, de kazernes en de barakken werkten tot ze erbij neervielen.¹ De sterftcijfers waren hoger dan in welk ander kamp ook.

Hadden de gevangenen – politieke tegenstanders, asocia-len, beroepsmisdadigers, Joden, Roma en Sinti, Jehova's ge-tuigen en homoseksuelen – vóór 1939/1940 vooral de Duitse nationaliteit, na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kwamen ze uit alle bezette gebieden en lag het zwaartepunt na het begin van de veldtocht tegen de Sovjet-Unie (juni 1941) op krijgsgevangenen en dwangarbeiders. Elke gevangene werd ingedeeld naar nummer van binnenkomst en naar categorie. Elk met een eigen kleur die in de vorm van een stoffen driehoek op de kleding was genaaid: rood voor poli-tieke gevangenen, groen voor beroepsmisdadigers, roze voor homoseksuelen enzovoort. Te midden van deze onderling verdeelde gevangenbevolking traden de geprivilegieerde ka-po's op als de lange arm van de ss en bewaakten zo nodig met grenzeloos geweld de orde en de rust.

In de jaren 1939-1942 fluctueerde het aantal gevangenen tussen 7000 en 13.000. Daarna nam de populatie in omvang toe. In december 1943 bedroeg het aantal gevangenen 37.319, in december 1944 waren dat er 63.048 en in maart 1945 zelfs 80.436.² Vanaf 1943 bevond ruim de helft van de gevangenen zich in buitenkampen, veelal om te werken in de oorlogsin-dustrie; desondanks raakte het hoofdkamp steeds meer over-bevolkt.³ Van de naar schatting 240.000 gevangenen die korte of langere tijd in Buchenwald opgesloten zaten, zijn er offici-eel circa 34.000 gestorven; het werkelijke sterftcijfer ligt waarschijnlijk rond de 50.000.⁴

Vanaf 1941 vond in Buchenwald systematisch massamoord

plaats. Zieke en van insubordinatie verdachte gevangenen werden met injecties omgebracht. Eind 1941 werden tienduizenden, vooral Russische krijgsgevangenen met een nekschot vermoord. Ook werden vanaf die tijd in een vlektyfusproefstation op gevangenen medische experimenten uitgevoerd. Volgens een schatting uit 1951 waren er in de kazernes bij Buchenwald rond de 3000 ss'ers ondergebracht.⁵ De schatting over het aantal kapo's en *Funktionshäftlinge* bedraagt ongeveer 10 procent.

De structuur van de door Primo Levi gedetecteerde 'grijze zone', werkterrein van de collaborerende kapo, was complex, zozeer dat wie de behoefte heeft om te (ver)oordelen het spoor gemakkelijk bijster raakt. Toch is de analyse die hier gepresenteerd wordt kritisch; politieke en morele oordelen worden niet geschuwd. Het boek is niet bedoeld voor de zogenaamde objectieve lezer, die in de naïeve veronderstelling dat ieder het slachtoffer van omstandigheden is, de geringste schuldvraag uit de weg gaat. De schuldvraag komt aan bod niet vanuit emotie of *Prinzipienreiterei*, maar vanuit een besef dat fout gedrag niet gebagatelliseerd mag worden. Fout gedrag kleefde bij uitstek aan kapo's die bekleed met machtsposities beslisten over leven en dood – het eigen leven en andermans dood.

Deze beschouwing sluit aan bij een debat dat in 2022 een nieuw leven kreeg met de publicatie van *De politiek van het kleinste kwaad* van de hand van Bart van der Boom. De Leidse historicus behandelt hierin de lotgevallen van de Joodse Raad. Hij toonde begrip voor de raads overtuiging dat door samenwerking met de bezetter voor Joden erger kon worden voorkomen. Hij weigerde die positie met een naoorlogs moreel kompas te veroordelen en trachtte aannemelijk te maken dat de raad verdwaalde in een moeras van goede bedoelingen

en zelfoverschatting, voorgelogen door een bezetter die zijn ware bedoelingen goed wist te verbergen.⁶

Zeker, de leidende functionarissen van de Joodse Raad blaften niemand af en sloegen niemand dood, toch bevonden zich onder hen, net als onder de kapo's, figuren met een dubieuze reputatie, abjecte collaborateurs maar ook tragische zichzelf opofferende personages die vuile handen maakten, in de volle overtuiging dat door een goede verstandhouding met de vijand het ergste kwaad afgewend kon worden en levens gered.⁷ De journalist Philip Mechanicus, die tussen mei 1943 en maart 1944 in Westerbork gevangenzat, bespaarde hun zijn venijn niet. Zonder aarzeling schreef hij in zijn dagboek over de voorrechten die de leden van de Raad ontvingen:

Het is in werkelijkheid een demonische hulde van de ver-
tegenwoordigers van een regiem dat van Joden gebruik
heeft gemaakt om Joden te vangen, Joden uit te leveren,
Joden te bewaken. Het is [...] het verlangen het eigen
vege lijf te redden, dat de Joden ertoe heeft bewogen, de
afgrijselijke diensten te bewijzen, die hun pijnigers van
hen vergden...⁸

Met het door Max Horkheimer en Theodor W. Adorno in 1944 ontwikkelde begrip *Dialektik der Aufklärung* beschikken we over een concept dat helpt de naziterreur, vernietigings- en folterfabrieken als Auschwitz en Buchenwald te begrijpen.⁹ Maar als concept om de transformatie van de Verlichting in haar tegendeel te begrijpen behoudt dit iets onbevredigends. De omslag naar de verknechting van het individu aan een moorddadig fascisme blijft abstract en appelleert niet recht-

streeks aan de concrete herinnering, zoals de Oostenrijkse verzetsstrijder en filosoof Jean Améry, schuilnaam van Hans Mayer (1912-1978), betoogde die ooggetuige was van de verbrandingsovens in Auschwitz-Birkenau.¹⁰ Om dichter bij die realiteit te komen behoren we nadrukkelijker de menselijke verhoudingen te onderzoeken, de kennis en de ervaring waarmee gedeporteerden in de kampen leefden, overleefden en ten onder gingen.¹¹ Hiertoe schort het niet aan getuigenissen.

De getuigenis die in dit boek uitvoerig in beeld komt, is die van Ernst Federn, die van 1938 tot 1945 achter het prikkeldraad van Buchenwald zat opgesloten. Na de bevrijding legde hij zijn bevindingen vast in de studie *Versuche zur Psychologie des Terrors* en werd zijn leven door Bernhard Kuschey in een hier veelvuldig geraadpleegde biografie gereconstrueerd.¹² Federn (1914-2007) was geen gewone man. Hij was een Jood geboren in Wenen en kwam uit een familie van kooplieden en rabbijnen die in de negentiende eeuw nog in het getto van Praag leefde. Zijn liberaal denkende grootvader nam deel aan de revolutie van 1848 en week na afloop uit naar de hoofdstad van de Oostenrijkse monarchie, waar hij zich als arts vestigde. Hij assimileerde zich aan de Duits-Oostenrijkse cultuur en maakte zich los van het Jodendom als religie en cultuurgemeenschap. Ook Ernst Federn onthield zich volledig van Joodse gebruiken en rituelen, net als zijn vader, wiens loopbaan als psychoanalyticus zich afspeelde in nauwe verbondenheid met Sigmund Freud. Even uitzonderlijk als deze familiale achtergrond was Federns leven in het centrum van de meest dramatische gebeurtenissen van de twintigste eeuw, van een Europa dat verscheurd en omvergeworpen werd door oorlog en revolutie en vervolgens van een ongekend diepe economische crisis die uitliep op fascisme en op een wederom verwoestende

Tweede Wereldoorlog, met als dieptepunt een genocide die haar gelijke niet kende. De Poolse historicus Isaac Deutscher muntte de term 'non-Jewish Jew' voor figuren als de Federns en geestverwante generatiegenoten uit Oost- en Centraal-Europa, die in een lange Joodse traditie pasten. Ze braken met hun religie en traditionele Joodse cultuur, maar konden of wilden hun Joodse identiteit niet loochenen vanwege het altijd en alom dreigende antisemitisme en de lange geschiedenis van vervolging en uitsluiting.¹³ Ze leefden op het grensvlak van verschillende beschavingen en nationale culturen en raakten betrokken bij situaties waarin de hoop op bevrijding en de vrees voor ondergang elkaar in hoog tempo afwisselden.

Federn heeft de rampen niet als passief toeschouwer ondergaan, hij beleefde ze als een activistische socialist, die na de opstand van de austrofascist Engelbert Dollfuss in 1934 onder de invloed kwam van de ideeën van Leo Trotski. Vanwege zijn revolutionaire engagement maakte hij al in 1936/37 kennis met het gevangenisleven nog voor zijn deportatie naar de Duitse kampen kort na de Anschluss (1938) van Oostenrijk bij Hitler-Duisland.

In die kampen, eerst in Dachau en vanaf 1939 in Buchenwald, worstelde de revolutionaire socialist Federn onophoudelijk met de overlevingsstrategie van gevangenen met een andere politieke achtergrond, in het bijzonder van communisten en sociaaldemocraten. Zij stonden pragmatischer tegenover samenwerking met de nazi's en legden daarvan na de oorlog in herinneringen en soms voor de rechter getuigenis af. Het conflict concentreerde zich rond de vraag of verzet in de kampen mogelijk was en of het verwerven van posities in het kaposysteem daarbij behulpzaam kon zijn.

Het was geen eenvoudige of matte discussie, zeker niet voor

Federn, die als Jood, verzetsstrijder en trotskist permanent met de dood werd bedreigd, niet alleen door de nazi's maar ook door stalinistische medegevangenen, veelal leden van de Kommunistische Partei Deutschlands (KPD). Hij vertelde mij over die angstaanjagende confrontaties bij een ontmoeting in Berlijn in de winter van 2001. Ik had met hem contact gezocht om inzicht te krijgen in de relatie met Ernest Mandel, de Vlaamse internationalist van Joodsen huize en ondogmatische marxistische theoreticus naar wie ik biografisch onderzoek deed.¹⁴ Mandel en Federn onderhielden een vriendschap voor het leven, waarin de gesprekken de mannen tot de hoogste staat van opwinding brachten, niet alleen over wetenschap en politiek, ook over het gevoelsleven, waarbij de freudiaan Federn de rol van 'het onderbewuste' verdedigde, terwijl de negen jaar jongere Mandel zich op de 'macht van de wil' beriep. In ons gesprek verzweeg de moeilijk lopende Federn, gevolg van de gruwelijkste martelingen in het kamp, niet dat onder politieke gevangenen het samenleven soms beestachtige vormen aannam en dat kleinzielige partijstrijd, broodnijd, racisme en seksisme aan de orde van de dag waren, een hel waarin de kapo steeds een sleutelrol speelde. Hoe de macht van deze gevangenfunctionarissen verklaard kan worden, vroeg ik. Federn pauzeerde een moment en zei: 'Daar was niets raadselachtigs aan.' Hij verwees me naar een tekst die hij kort na de bevrijding (mei 1945) had geschreven en waarin de kwestie uit de doeken werd gedaan. Terug in Amsterdam trof ik het document, gedrukt en nog vol zetfouten, aan in het omvangrijke archief van Ernest Mandel dat na diens dood in juli 1995 in beheer was gekomen van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Het was jaren later het beginpunt van een zoektocht die uitmondde in dit boek.¹⁵

Deze studie concentreert zich niet alleen op Ernst Federn en is dan ook geen biografie in de traditionele zin. Ze situeert Federn en zijn werk binnen de context van de arbeidersbeweging, die af te rekenen had met de nazi's en met het stalinisme. Het was deze duivelse combinatie die voor de nederlagen van de Europese arbeidersklasse verantwoordelijk was en de genocide mogelijk maakte. De studie is al evenmin een monografie over het functioneren van de Duitse concentratiekampen in het algemeen. Ze beperkt zich in het bijzonder tot Dachau en Buchenwald, waarvan de inrichting, doelstelling en machtsstructuur geen directe gelijkenis vertoonde met meer in het oosten gelegen vernietigingskampen als Auschwitz, Bełżec, Chełmno, Sobibór en Treblinka, waar het sterftecijfer onder Joden, Roma en Sinti vanaf 1941 nabij de 100 procent lag. Met recht weigerde Primo Levi de levensomstandigheden van de collaborerende en met zorg uitgekozen *Sonderkommandos*, die dienstdeden in de crematoria van Auschwitz-Birkenau en andere vernietigingskampen, als geprivilegieerd te kenschetsen. Dat deze uitverkorenen enkele maanden genoeg te eten kregen, was zeker geen reden om ze te benijden. Anders lag dat voor de overige kapo's in Auschwitz (Auschwitz I, Auschwitz II-Birkenau, Buna Monowitz) of voor Majdanek nabij Lublin, inrichtingen die net als Buchenwald zowel concentratie- en werkkamp als vernietigingskamp waren. In de zeven jaar van zijn gevangenschap leerde Federn als een van de weinigen alle dimensies van het kamp kennen en karakteriseerde het naziuniversum als een synthese van racisme en antisemitisme, van anticommunisme en antislavisme, van vernedering en ontmenselijking, van dwangarbeid en massavernietiging.

De studie grijpt tot slot terug op de conflictrijke periode

van de jaren 1920 en 1930 om antwoord te geven op de vraag waarom communisten en sociaaldemocraten met hun sektarische politiek van wederzijdse uitsluiting Hitlers fascisme en antisemitisme zo noodlottig hebben onderschat. De studie is dus niet begrensd door begin en eindpunt van de oorlog. Ze onderzoekt tevens de naoorlogse, door de Koude Oorlog getekende weerslag van de kampgebeurtenissen op de protagonisten van het verhaal, op Federn maar in de figuur van Henri Pieck ook op het wedervaren van zijn plaaggeesten. Het boek is met dit tableau niet alleen een bijdrage aan de historiografie van de genocide en Tweede Wereldoorlog, maar ook aan die van de cultuur en organisatie van de Europese arbeidersbeweging van het midden van de twintigste eeuw.

Federn karakteriseerde het naziuniversum, zoals gezegd, als een synthese van racisme en antisemitisme, van dwangarbeid en massavernietiging. Om te overleven waren doorzettingsvermogen en verzet niet voldoende. Iedereen was gedoemd vernietigd te worden, en wie het leven behield, dankte dit veelal aan toeval en/of geluk. Dat gold ook voor Federn, die als Jood, verzetsstrijder en trotskist permanent bedreigd werd. Het geluk lachte hem toe toen hij in de herfst van 1942 de kans kreeg een opleiding tot metselaar te volgen en bij de bouw van wapenproductiefaciliteiten betrokken raakte. Personeelstekorten in de bouw en industrie waren het gevolg van de stagnatie van operatie Barbarossa, de Duitse aanval op de Sovjet-Unie die in juni 1941 was begonnen en die het leven van honderdduizenden arbeiders/soldaten kostte. Rijkswaarschijnminister van Bewapening en Munitie Albert Speer en ss-leider Heinrich Himmler zagen zich gedwongen de concentratiekampen van een repressie- en terreurinrichting naar een efficiënte en productieve verzamelplaats voor dwangarbeiders te

reorganiseren ten behoeve van de oorlogsindustrie. De selectie van Federn voor de opleiding tot bouwvakker beschermde hem in elk geval een tijd lang tegen deportatie naar een vernietigingskamp en tegen de ondergronds opererende stalinisten die hem met zijn onwelgevallige kritiek op hun collaboratie het liefst voor eeuwig het zwijgen hadden opgelegd.

Dit navrante verhaal wordt uit de doeken gedaan, terwijl Federns politieke levensloop op de voet wordt gevolgd. Door zijn dissidente oppositie in de schijnwerpers te plaatsen, wordt het een onderdeel van de geschiedenis van de arbeidersbeweging die in het algemeen liever haar verheerlijkende zijde laat zien.

Dank

Enkele medelezers hebben hun commentaar en correcties gegeven op de tekst of delen daarvan: Hans Boot, Alex de Jong, Hugo Röling en Klaas Stutje. Marie-Louise Sanders heeft mij steeds aangemoedigd. Ik ben hen allen zeer verschuldigd.

Inleiding

Tal van studies over de nazigenocide gaan er stilzwijgend van uit dat de slachtoffers even hulpeloos waren als passief. Ze zouden niet bij machte zijn geweest de loop der gebeurtenissen die tot hun ondergang leidde, te beïnvloeden. In zulke studies worden slachtoffers tot object gereduceerd, tot een statisch en abstract element van de geschiedenis. Vaak is over het hoofd gezien dat het nazibeleid niet goed te begrijpen valt zonder kennis van de levens en zeker ook van de gevoelens van de slachtoffers. De Amerikaanse historicus van Oostenrijks-Joodse afkomst Raul Hilberg concentreerde zich bijvoorbeeld in zijn studie *De vernietiging van de Europese Joden* (1962) op de daders en de ‘vernietigingsmachinerie’. Niet op het Joodse lijden en evenmin op het leven in het getto en in de kampen. Die keuze had iets onbevredigends en was voor de Israëlische historicus Saul Friedländer een reden om in zijn magnum opus *Nazi-Duitsland en de Joden* een ‘geïntegreerde geschiedenis’ van de Holocaust na te streven, waarin hij niet alleen het perspectief naar Europa in zijn geheel verbreedde maar ook de stem van de slachtoffers nadrukkelijk ten gehore bracht.¹

De voorliggende analyse pretendeert niet deze giganten te corrigeren, noch een alternatieve zienswijze aan te dragen, wel probeert ze de tegenstelling tussen het slachtoffer- en da-

derperspectief te nuanceren, of zelfs die perspectieven in overeenstemming met elkaar te brengen. Ze richt het vizier op de rol van de kapo, volgens sommigen de afkorting van het nazistische neologisme *Kameradschaftspolizei*, de door de ss aangestelde geprivilegieerde gevangensfunctionaris.² De Weense historicus Gerhard Botz schatte dat ongeveer 10 procent van de gevangenen in de kampen tot deze elite behoorde.³ De kapo maakte het de ss mogelijk het vernietigingsprogramma uit te voeren. In hem viel de rol van slachtoffer en medeplichtige samen.

Hoe kritisch dit boek zich ook uitlaat over de steun aan de moordpolitiek van de nazi's, de oordelen mogen niet geïnterpreteerd worden als zelfs maar de geringste relativering, verontschuldiging of rechtvaardiging van die moordpolitiek. Het initiatief kwam niet van de gevangensfunctionaris, beslissend waren de nationaalsocialisten. Het beschrijven, contextualiseren en analyseren van het terreurregime is belangrijk om de specifieke aard, motivaties en posities van de verschillende groepen daders te begrijpen. Alle moorden waren identiek en telden op bij de massamoord, maar elke groep daders drukte er haar eigen stempel op. In de antropologie van die massamoord komt een aspect van het kampbestaan aan de oppervlakte dat lange tijd aan het zicht was onttrokken: de mythologie rondom het communistische verzet en de offers die de Sovjet-Unie in de strijd tegen Hitler bracht. Deze verhinderde een juist begrip te krijgen van de collaborerende rol die kapo's in verschillende kampen speelden.⁴ Ze verduisterde in bredere zin zelfs het zicht op wat Primo Levi 'de grijze zone' noemde, 'de gordel van dubbelzinnigheid die regimes gegrondvest op terreur en slaafse gehoorzaamheid omringde'.⁵ We doen de wereld van het kamp echter tekort door haar

verdeeld in twee blokken voor te stellen, hier de slachtoffers, daar de beulen, hoe begrijpelijk ook de behoefte is de dingen ‘zwart-wit’ te zien en het terrein te verdelen in ‘wij’ tegenover ‘zij’.

Zulk sentiment leefde misschien bij de nieuwkomer die het kamp voor het eerst betrad, maar verdween onmiddellijk zodra hij zich bewust werd dat er niet één scheidslijn was maar talloze, een tussen ieder en ieder ander. De scheidslijnen waren in de eerste plaats projecties van de nationalistische, racistische, religieuze en genderspecifieke vooroordelen en stereotypen van de nazi's, maar ook – zoals Jean Améry uiteenzette – van de verschillende sociale posities en intellectuele vaardigheden van de gevangenen.⁶ Tenslotte – en daar is het hier om te doen – weerspiegelden ze de politieke en ideologische verhoudingen in het kamp. De politieke kleur van de kapo, de uitverkoren groep van geprivilegieerde gevangensfunctionarissen, stond er direct mee in verband. De extra inspanningen die de nazi's in de loop van 1942 eisten om de verliezen in de militaire campagne in Afrika (El Alamein) en tegen de Sovjet-Unie (Stalingrad) te compenseren, droegen ertoe bij dat de kampleiding in Buchenwald bij kapobenoemingen de voorkeur gaf aan de zogenaamde rode politieke gevangenen – zo genoemd naar de kleur van de driehoek op hun kleding – boven de zogenaamde groene criminelen. Van mei 1942 tot mei 1944 kwamen ongeveer twee miljoen dwangarbeiders naar Duitsland. In die periode vormden deze buitenlanders ruwweg 89 procent van het nieuw aangeworven arbeidsleger, het percentage Duitse arbeiders lag op 11 procent.⁷ De ‘roden’ genoten prestige vanwege de discipline en het talent om deze dwangarbeid te organiseren, de ‘groenen’ stonden bekend om hun wreedheid, zwendel en corruptie, bruikbaar in een terro-

ristische ambiance van vernietiging, niet in een efficiënt en productief werkkamp. In deze bladzijden wordt aan de hand van getuigen in detail over dit omslagproces bericht.

Wie alleen op morele gronden een afkeurend oordeel velt over het bekleden van kapo-posities, werkt zich in de nesten. Op individueel psychologisch niveau had het uitoefenen van die functies zonder twijfel een corrumperend effect: even ontmenselijk als hun onderdrukkers uitte het zich in een al of niet bewuste identificatie of imitatie van nazistische mentaliteiten, in onverschilligheid, in diefstal, seksuele dwang en het verga- ren van steeds meer macht en privileges. Die identificatie was echter niet altijd totaal. De relatie kon zelfs voor een groot deel antagonistisch blijven. Het nabootsgedrag was ingegeven door de wil tot overleven en zelfbescherming, niet door instemming met het concentratiekampstelsel. De dichter en voormalige cultuurminister van de DDR, Johannes R. Becher, herinnerde eraan, niet zonder pathos en zelfkritiek, dat 'wie eenmaal de ruggengraat gebroken was, er nauwelijks toe ge- bracht kon worden recht te staan, want alleen al erop zinspe- len lokte angst uit'.⁸

De morele corruptie ten spijt, kapo's konden levens redden en in het algemeen een bijdrage leveren aan de verbetering van de omstandigheden in het kamp. De grens lag daar waar bewust over leven en dood van gevangenen werd beslist. Het betrof dan sleutelposities als baas over de werkploegen, als blokoudste, bij de *Lagerschutz* (kamppolitie), in de *Bunker* (gevangenis), het *Revier* (hospitaal) of de *Arbeitsstatistik* (ad- ministratie), waar gevangenen door injecties werden omge- bracht (*abgespritzt*) of hun namen op dodenlijsten werden genoteerd. Het boek laat zien dat de illegale communistische leiding die grens systematisch overschreed, een misdadige

praktijk uitoefende die in 1946 door de Duitse publicist en oud-gevangene Eugen Kogon als aanvaardbaar (want dienstbaar aan het verzet tegen de nazi's) werd beoordeeld. Die evaluatie is lange tijd niet in twijfel getrokken.

Vóór de oorlog, toen hij nog marxist was, zocht de uit Oostenrijk afkomstige psychoanalyticus Wilhelm Reich een antwoord op de vraag waarom mensen in hun handelen soms volledig in tegenspraak geraken met de waarden en normen die ze aanvankelijk representeerden; wat beweegt een mens ertoe zich soms naar de belangen van zijn ergste vijand te voegen?⁹ Reichs antwoorden bleven abstract en ahistorisch. Lukte het Reich voor autoritaire en antidemocratische trekken in de karakterstructuur van het individu een verklaring te vinden, deze uitleg zo'n algemene geldigheid toekennen dat daarmee ook het gedrag van het collectief verklaard kan worden, onderschatte de complexiteit en dubbelzinnigheid van de werkelijkheid. Reich slaagde er niet in om duidelijk te maken waarom dezelfde massa's die bij Hitlers opkomst elementen van irrationeel gedrag vertoonden, zich tien jaar eerder uiterst rationeel gedroegen bij het verijdelen van de zogenaamde Kapp-Lüttwitz-Putsch (1920), de poging tot staatsgreep van een deel van het leger in de Weimarrepubliek. Vanuit een sociaalpsychologische invalshoek lieten de raadsels van individuele en collectieve psychologie zich moeilijk oplossen, zoals sociaalpsycholoog Harald Welzer in zijn veelbesproken studie *Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden* aannemelijk maakte.¹⁰

Ook in en na de oorlog is gepoogd de motieven van de daders (massa)psychologisch te verhelderen.¹¹ Zo pleitte Alexander Mitscherlich er bij de Neurenbergprocessen voor de aangeklaagden psychoanalytisch te onderzoeken, en lagen ook

volgens Theodor W. Adorno en de collega's van het Frankfurter Institut für Sozialforschung antisemitisme en de gevoeligheid voor de nazi-ideologie in de psyche van de mens verscholen, hooguit toegedekt door een vernisje van beschaving. Het Institut, dat zich in 1934 in ballingschap naar New York begaf, formuleerde als hypothese voor zijn onderzoek naar fascisme en antisemitisme dat 'de politieke, economische en sociale overtuiging van een individu vaak een allesomvattend en samenhangend patroon vormt, als het ware bijeengehouden door wat we een "mentaliteit" of "geest" noemen, een gedachtepatroon dat uitdrukking was van de verborgen eigenschappen van de karakterstructuur van het individu.'¹² Gechargeerd gezegd luidde de conclusie dat antisemitisme in de persoonlijkheidsstructuur lag of zelfs op een individuele pathologie kon wijzen, kortom een psychische ziekte was, een *Vorurteilskrankheit*, die volgens Mitscherlich iedereen kon treffen en waarvoor maar één therapie bestond: de *analytische Selbstaufklärung* van de patiënt.¹³ De discussie kreeg in de jaren 1990 nog een impuls door Daniel Goldhagens these over de Duitsers als *Hitler's Willing Executioners*. Ook zijn analyses en inspanningen om inzicht te krijgen in de psyche van de daders bleken weinig overtuigend.¹⁴

Alles wijst erop dat de onderzoeker de vraag naar daderschap en collaboratie niet aan de psychologie moet stellen maar aan de geschiedwetenschap. Alleen zij lijkt in staat de voortdurend veranderende matrix van maatschappelijke processen te begrijpen, deze als een historische ontwikkeling op te vatten: van een maatschappij van uitsluiting naar een van vervolging en ten slotte van vernietiging. Niet alleen de nazi's bepaalden de voortgang van dat proces, maar ook anderen drukten er op allerlei niveaus en op velerlei plaatsen hun stempel op.

Zo zijn we terug bij het onderwerp van dit boek: de vraag naar de rol van communisten in de kampen en hun plaats in het door de ss gelegitimeerde kaposysteem. Hoe de interne dynamiek van hun optreden te duiden en hoe de criminaliteit en de volstreckte gewooneheid ervan te omschrijven? Niet de terroristische ss-man stond symbool voor het inferno, maar de gevangene met de rode driehoek die zijn lotgenoten bestal en dood sloeg.

Al maakten kapo's zich in ieder kamp dienstbaar aan de *Lagerautorität*, er is voor gekozen Buchenwald centraal te stellen. Die historiografische keuze is niet toevallig, ze heeft mede een bronnentechnische reden. Omdat het leven van de kapo zich permanent in de grijze zone (Primo Levi) afspeelde, en de overlevenden zich na de oorlog zeker in de Bondsrepubliek overspoeld zagen door een golf van beschuldigingen en verwijten, leek het de oud-kapo's raadzamer er het zwijgen toe te doen. Alleen de gevangenfunctionarissen uit het in Oost-Duitsland gevestigde Buchenwald en het satellietkamp Mittelbau-Dora vormden een uitzondering. Parallel aan de heroïsering van het communistisch kampverzet in de DDR, aan de door communisten gekoesterde mythe van de zelfbevrijding van het kamp op de Ettersberg,¹⁵ verscheen een groot aantal autobiografische getuigenissen dat het tekort aan bronnen enigszins compenseerde. Het droeg ertoe bij dat Buchenwald het metoniem kon worden voor de wereld van dit soort hybride concentratiekampen, zoals Auschwitz dat werd voor alle vernietigingskampen. Naar schatting 239.000 gevangenen waren vanaf 1937 in Buchenwald opgesloten, ten minste 43.000 kwamen er om het leven, vermoord of uitgeput door honger en ziekte.

Het kamp dankte zijn symbolische betekenis voorts aan het

werk van internationaal vermaarde auteurs met een 'geschiedenis' in het kamp, zoals Eugen Kogon, David Rousset, Elie Wiesel, Robert Antelme en Jorge Semprún.¹⁶ Niet alleen in Duitsland, ook in andere West-Europese landen stond Buchenwald in het middelpunt van de discussie over de nazistische terreurpolitiek. Die eenzijdigheid duurde tot 1960/70 toen als reactie op het Eichmann-proces in Jeruzalem (1961) en het Auschwitzproces in Frankfurt (december 1963 tot augustus 1965) de aandacht verschoof naar vernietigingskampen zoals Auschwitz-Birkenau, naar Sobibór en het moorddadige Treblinka ten noordoosten van Warschau.

Opvallend was de discussie in Frankrijk, dat met 25.000 à 26.000 gevangenen sterk betrokken was bij Buchenwald, onder hen veel leden van de Parti communiste français (PCF). Tussen 1945 en 1948 verschenen in Frankrijk meer dan tweehonderd verslagen en rapporten over de kampen, met name in de communistische pers. In het debat werd nauwelijks een onderscheid gemaakt tussen Auschwitz en Buchenwald, tussen Joden en niet-Joden. Alsof men huiverig was nazipraktijken te reproduceren of eenvoudig niet geloofde wat de Joden was overkomen. In de historiografie van het Franse verzet werd tot de jaren 1970 nauwelijks gerept over de deportatie van Joden. Alain Resnais' beroemde film *Nuit et Brouillard* (1956) heeft als onderwerp de Holocaust, maar het woord Jood valt niet één keer. Ook onder communisten was antisemitisme niet verdwenen, het maakte blind voor de uitzonderlijkheid van de Holocaust.¹⁷ Het debat kreeg een extra lading door de buitengewone openheid waarmee de predikanten-zoon David Rousset in *Les jours de notre mort* het heroïsche beeld dat de communisten over het dagelijkse leven in het kamp construeerden, aan gruzelementen sloeg: 'Slachtoffers

en beulen deden in gruwelijkheid niet voor elkaar onder,' aldus de libertaire marxist die niet aarzelde man en paard te noemen.¹⁸

Buchenwald was een concentratie- en een vernietigingskamp. Een kapo in Auschwitz beschikte zelden over politieke antecedenten, de meesten hadden een niet-Joodse criminele achtergrond. In Buchenwald speelden vanaf 1942/43 politieke gevangenen de hoofdrol. In Auschwitz diende het 'voor wat hoort wat' in de meeste gevallen een individuele overlevingsstrategie, in Buchenwald werd het een georganiseerde praktijk, het resultaat van een beslissing die genomen werd door de leiding van het ondergrondse verzet. Het leiderschap bestond er voornamelijk uit Duitse communisten. Vanaf 1933 opgeleid in de ondergrondse strijd tegen de nazi's, slaagden ze erin de criminelen uit te schakelen en collectieve strategieën uit te bouwen; het individualisme dat aanzette tot verloocheining en corruptie, het wapen van de criminelen, werd doorbroken.

Oud-gevangenen zoals David Rousset en Ernst Federn wazen de kapo's aan als handlangers van de ss, die regelmatig hun macht misbruikten om (politieke) tegenstanders uit de weg te ruimen. Ze getuigden er op verschillende manieren van. Hun ervaringen, vooral die van de uit Wenen afkomstige Federn die zeven jaar in Buchenwald doorbracht, staan hier centraal.

In deel 1 komt de vraag aan bod welke status kampliteratuur toekomt. In haar vroegste verschijning stond die vooral in het teken van traumaverwerking, voor beschouwing en analyse was weinig ruimte. Aansluitend bij Primo Levi wordt geconcludeerd dat de best geïnformeerde getuige de overlevende

was die privileges had genoten, verdiend door dienstbaarheid aan de Lagerautorität. We stellen vast dat aan de inzichten van dat type getuige in die beginperiode weinig aandacht werd besteed. Het lot van Ernst Federn en diens werk is illustratief. Zijn kampverhaal is dat van een geprivilegieerde, van *ein außergewöhnlicher Fall*, die in detail het terreursysteem ontleepte waarin een al evenzeer geprivilegieerde groep gevangfunctionarissen (kapo's) een centrale rol vervulde.

De teksten hebben een moeizame publicatie- en receptiegeschiedenis gekend, net als het vroege werk van Primo Levi en David Rousset, die dezelfde thematiek onderzochten. Oorzaak was niet een onvermogen te beschrijven wat in de kampen was gebeurd, eerder stonden politieke redenen in de weg. De definitie van de politieke kapo als steunpilaar van de macht en deelgenoot in de terreur stuitte tot diep in de jaren 1980 op ontkenning, in het bijzonder in communistische kring.

In de afsluitende pagina's van dit deel wordt stilgestaan bij het proces van depersonalisering dat de gevangenen ondergingen en de industrialisering van de vernietiging. De doodse stilte waarin de genocide zich voltrok, het omstandige zwijgen, kwam deels voort uit een reactie van schrik, maar lag fundamenteeler besloten in een doelbewuste compartimentalisatie van de slachtoffers die vergemakkelijkt werd door al bestaande gettostructuren en levensbeschouwelijke en religieuze verzuiling.

Ten slotte gaat de aandacht in dit deel uit naar de daders en hun handlangers. Met nadruk wordt afstand bewaard tot de stelling dat het om 'doodgewone mensen' ging bij wie het lot bepaald heeft of ze in het verzet of in de collaboratie terecht kwamen, dan wel verwickeld bleven in het bestaan van alledag.

Na eerst stilgestaan te hebben bij zijn politieke socialisatie verschuift in deel II de aandacht naar de ervaringen van Federn tijdens het zevenjarige verblijf in Dachau en Buchenwald (1938-1945), een periode waarin hij als Jood, als politieke gevangene en als trotskist door nazi's, criminelen en stalinisten naar het leven werd gestaan. Er wordt ingegaan op de politieke tegenstellingen tussen communisten, sociaaldemocraten en linkse socialisten over de mate van deelname aan het kaposysteem, ruggengraat van de door de ss beoogde *Häftlingselbstverwaltung*. Dat was niet de enige splijtzwam, ook de vraag wie schuld droeg aan de overwinning van het nationaalsocialisme en het Molotov-Ribbentroppact (1939) stond eenheid in de weg, om nog te zwijgen over de dagelijkse twistpunten die uitgelokt werden door de wijze waarop in de verschillende partijculturen werd omgegaan met kwesties rond seksualiteit, agressie, antisemitisme en racisme. Met Federn zien we hoe de KPD, en met name haar in de ultraradicale lijn van 'het sociaal-fascisme' (1928-1934) gevormde vleugel, de overhand kreeg en beslag wist te leggen op de belangrijkste kapoposities die tot 1941/42 in handen waren van beroeps-criminelen: handlangers die om hun corruptheid en agressiviteit de ss minder bekoorden toen Buchenwald nadrukkelijker het karakter van een werkkamp aannam. Federn gaat niet zover de rol van de KPD uit te vlakken, maar ontkende dat zij, en niet de ss, de macht van de 'groenen' had gebroken. In felle kleuren wordt geschetst hoe de illegale KPD-leiding haar macht wist te consolideren door met de nazi's samen te werken. Een collaboratie die gelegitimeerd werd door een aan zelfbedrog grenzende mythe over de mogelijkheden tot ondergronds verzet en heroïsche zelfbevrijding. Het verhaal krijgt zijn dramatische vorm aan de hand van Federns persoonlijke kamp-

geschiedenis, in het bijzonder van de confrontaties met de uit Frankfurt am Main afkomstige Emil Carlebach, de communistische blokoudste van het laatst overgebleven Jodenblok. Dat het toeval niet afwezig was in het overlevingsverhaal van Federn, was even belangrijk als zijn psychologisch inzicht, zijn optimisme en zijn onverschrokkenheid.

Deel III is gewijd aan de verwerking van de ervaringen van Federn in de kampen en de weerslag daarvan op de voortzetting van zijn leven. Het hoedt zich ervoor het leven de schijn van samenhang te geven, de illusie te wekken dat het een geheel vormde en er een noodzakelijk verband bestond tussen de verschillende aktes. Zo viel het fanatisme waarmee Federn zich na de bevrijding in de politiek stortte weliswaar samen met het algemeen levende gevoel dat het kapitalisme in crisis verkeerde, vergelijkbaar met de revolutieperiode aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. Maar de suggestie van een direct verband miskent dat het fanatisme tegelijkertijd de pijn uitdrukte van een mens die worstelde met de vele, slecht genezen wonden uit zeven jaar terreur- en kampbestaan.

Uitvoerig wordt in dit deel nog stilgestaan bij het besluit van Federn om met zijn vrouw het leven in Amerika voort te zetten. Het bewerkstelligde niet alleen een paradigmawisseling in zijn intellectuele en beroepsleven, gesymboliseerd in de keuze van een nieuwe *Übervater*, waarbij Marx plaatsmaakte voor Freud. Het bracht Federn tevens tot een fundamenteel andere interpretatie van het familieleven, van zijn jeugd jaren en hun betekenis voor zijn visie op de maatschappelijke realiteit. In een uitvoerige briefwisseling met zijn Belgische vriend en politieke geestverwant Ernest Mandel gaf Federn zich rekenschap van de metamorfose, die zich gelei-

delijk had voltrokken in een analyse bij de New Yorkse psychoanalyticus Hermann Nunberg.

Ten slotte zocht Federn naar verwerking door studies die hij direct na de bevrijding aanvatte, in *Der Terror als System: Das Konzentrationslager* (1945) en *Versuch einer Psychologie des Terrors* (1946). Federn stond uitvoerig stil bij de door hem gewraakte Häftlingsselbstverwaltung en het geraffineerde kapo-systeem. Dat Federn zich niet liet verleiden tot het bekleden van machtsposities, maakte hem tot een uitzondering. Ter verheldering van de levensbedreigende conflicten waarin hij verzeild raakte, gaan we in op de achtergronden van de generaties antifascisten waar Europa in de jaren 1930 rijk aan was en die uit sympathie voor het land van de Oktoberrevolutie geneigd waren de schanddaden van het stalinisme te ontkennen of eenvoudig te verzwijgen. Opmerkelijk was dat er aanvankelijk een onthutsend stilzwijgen werd bewaard over antisemitisme en Holocaust. Voor een industrieel en bureaucratisch georganiseerde genocide gebaseerd op een 'modern' rassenbiologisch mensbeeld, ontbrak eenvoudig het voorstellingsvermogen. Federn was een van de weinigen voor wie dat niet gold.

Grosso modo analyseert dit boek het zogenaamde systeem van Häftlingsselbstverwaltung als een structureel perverse vorm van sociale representatie. Zo goed als de ss probeerde de machtsverhoudingen te controleren, ontwikkelden ook de gevangenen strategieën om de problemen van hun tussenpositie op te vangen. In deel II en III wordt dit systeem onderzocht aan de hand van de ervaringen van Ernst Federn om vervolgens via zijn naoorlogse biografie en kampherinneringen terug te kijken op de politieke en ideologische verwerking van die ervaringen.

In het afsluitende deel IV wordt de lezer op een vergelijkba-